

**ОСЕРЕДОК НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ІМ. ШЕВЧЕНКА У ЧЕРКАСАХ**

**ХІХ та ХХ НАУКОВІ СЕСІЇ
ОСЕРЕДКУ НАУКОВОГО
ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА
У ЧЕРКАСАХ**

Матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій

Черкаси – 2010

XIX та XX наукові сесії Осередку Наукового товариства ім. Шевченка у Черкасах: Матеріали доповідей на засіданнях секцій і комісій / За ред. В. В. Масненка. – **Черкаси**: Осередок НТШ у Черкасах, **2010**. – 192 с.

Затверджено до друку Президією Осередку НТШ у Черкасах.
Протокол № 4 від 10 жовтня 2010 р.

До збірника включено матеріали доповідей і повідомлень, які були проголошені членами та симпатиками НТШ на засіданнях секцій і комісій Осередку НТШ у Черкасах під час проведення Вісімнадцятої наукової сесії НТШ.

Редагування матеріалів здійснено головами секцій та комісій.

Редакційна рада:

В.В. Масненко (відповід. редактор), В.Т. Поліщук, В.В. Гоцуляк, Ю.В. Триус, Ф.Ф. Боєчко, С.І. Дерій, М.П. Іщенко, А.Г. Морозов, В.М. Середенко.

ISBN 978-966-353-098-7

хреста на знак знищення святині магометанської силою та знаменням хреста Господа...». Проте, нас цікавлять не ці «малоросійські побрехеньки», а те, що автор-українець сприйняв як норму саме те, що «потім залишилося це звичайним *вживанням майстрів* (тут і далі курсив наш. – К. І.), що робили хрести ці, *заради їхньої прикраси*» [3, 6].

Цікавими виявами «етносocіальної химерності», як наслідку міжспільнотних взаємин, потрібно визнати й наступні факти. Наприклад, козаки, знаючись на різноманітних екстравагантних вигадках, використовували зокрема у своїй «карно-правовій» практиці елементи негативних стереотипів щодо татар, які побутували в українській спільноті. Це виявилось в одній із найганебніших, на їхню думку, форм страти, коли катом виступав татарин. Так, зокрема, вони вчинили з гетьманом Григорієм Чорним, запідозривши його в зносинах із уніатами, «...по різних тортурх *наказали татаринові, відрубавши йому (тобто гетьману. – К. І.) руки, відтяти голову*» [4, 239]. Зафіксовані в джерелах й інші приклади «дивного» етносocіального маргіналізму, наприклад, татарин у ролі католицького священика: «...ксьондз Каспар Ногай – іезуїт, родом татарин...» [5, 37]. Не менш «анекдотичним» є свідчення про те, що, власне кажучи, татарам дуже імпонувало коли їх називали «бусурманами» [6].

Зовсім небезпідставно бентежив і непокоїв литовського канцлера Лева Сапегу і «смісл крику народного» (С. Соловійов): «Краще в неволю турецьку, ніж терпіти такі утиски!» [7, 440]. Під «такими утисками» розумілася боротьба православних з уніатами за церковне майно, але ревний католик Сапега явно був немало здивований такими заявами. Водночас характерними у цьому контексті є численні відомості про те, що, потрапивши до Кримського ханства, вихідці з України часто приймали іслам і не дуже прагнули повертатися назад. Зокрема відомо, що декілька тисяч таких українців були знищені за наказом запорозького кошового І. Сірка. Водночас, якщо українці в Криму і не приймали іслам, а залишалися православними, вони, як правило, входили до місцевих православних общин і їхньою повсякденною мовою ставала татарська. Так само було з татарами в межах української народності.

Не менш промовистим слід визнати й ту обставину, що власне татари вважали Крим «україною». Слід, очевидно, визнати, що такі типовість життя по обидва боки Великого Кордону сприяла появі й таких нетипових аналогій. Однак всі люди живі, а отже, ніщо людське їм не чуже. Тому ми можемо зрозуміти, скажімо, чому в ейфорічному піднесенні співали османські військові гімни українські гребці на галери. Про це згадує зокрема посол Речі Посполитої В. М'ясківський, який бачив це на власні очі в Стамбулі: «...я виїхав на Чорне море на одній чайці... з чаушем і яничарами, котрі були дані мені для послуг і для охорони, щоб з дозволу великого візиря інкогніто подивитися на галери, човни й армаду, що [в 1640 р.] виходила Чорним морем для відвоювання міста й замку Азова, котрі недавно, чотири роки тому, Москва захопила у турків. Цей флот виходив таким порядком. Рано на світанку 30 галер і 30 човнів, захоплених у

козаків, ще й трохи більше, з двома галіонами, які турки звуть маунами (їх один потурчений грек-в'язень, не можучи допроситися викупу, сам зробив), стали на морі між Стамбулом і Галатою напроти мечеті Сулеймана... Скрізь грала воєнна музика, труби, барабани і турецькі дудки. *Було чути і наших сурмачів-в'язнів та потурнаків з галер*» [8, 14].

Як би не підходити до проблеми «чотирьох п'ятих українського населення Криму в другій половині XVII ст.», і навіть враховуючи його обмежені можливості репродукції в кримських умовах, слід погодитися з Я. Дашкевичем, що, «виходячи з етносоціологічної точки зору, майже не підлягає сумніву, що через деякий час українці, колишні невільники, разом із тумами-метисами повинні б були утворити якусь окрему етнічну спільноту зі збереженими українськими та духовними прикметами» [9, 26]. А досить міцні мирні взаємини татар і українців не лише в Криму, а й у межах всієї етноконтактної зони [10] потужно сприяли процесу формування нового субетносу з українською основою на півострові. Однак, згідно справедливого твердження Я. Дашкевича, «короткозора, якщо не просто по-жорстокому тупа і обмежена політика деяких керівників Запорозької Січі, хоча б того ж І. Сірка» (його вчинок з убивством ісламізованих українців також можна вважати «нетиповим», «химерним»), фактично «кинула кримських українців, оголошених зрадниками, в обійми ісламізації та тюркізації» [9, 26].

Значні вияви «етносоціальних химер» спостерігалися й серед татарської народності Криму, зумовлені передусім впливами християнства. Так, турецький мандрівник Е. Челебі писав, що в Акмечеті (Сімферополь) були дервіші, мусульманські ченці, які захоплено розповідали йому про матір «пророка козаків» Ісуса. Це чимало здивувало правовірного мусульманина, тому він заключив: «ось, душа моя, які там є суфії (ісламські аскети. – К. І.)» [11, 125 – 126]. Натомість записки судацького синаксара ще в XIII – XIV ст. фіксують значну кількість татар-християн [12, 297]. Наприклад, кримський хан Сахіб-Гірей був народжений християнкою, а згодом і одружений на християнці. Водночас у татар, як зауважував Михалон Литвин, «однаково і всі міністри.., євнухи, секретарі та відомчі люди, а також воїни... походять із нашої християнської крові» [13, 20 – 21]. Тому нерідко можна було тоді почути, що в Криму багато мурз і татар говорять, буцім у їхніх священних книгах написано, «що їм бути в своїй вірі й володіти Кримом небагато років... А то де буде все православна віра». Ці чутки помітно збуджували мусульман: «Сказывали волхвы их, абызы, что де идет крымскому юрту кончина, и немного де быть им [татарам] на крымском юрте» [14, 189,193].

Нерідко всі ці «етносоціальні химери» настільки позбавляли тогочасних людей Поля ідентичності, що вони починали шкодити «своїм» же. Наприклад, у документі 1616 р. (повідомлення московського посла з Криму) зазначено: «...приходил... из Перекопи запорожской козак Тимошко Донилов. И сказывал в разговоре мне...», що він був перебіжчиком до татар, спільно з якими брав у

полон запорожців, виступаючи фактично «гідом» по січових землях [15, 100]. Скажімо, так відбулося й у 1657 р. під час походу на татарські улуси. На переправі перед Іслам-Керменем один козак із Запорозького Війська «*зрадив і перебіг до татар*». Ця обставина зруйнувала всі плани, була втрачена можливість несподіваного нападу. Крім того, на допомогу калзі-султана міг прийти гарнізон турецької фортеці, який мав кріпосну артилерію [16, 118]. Цікаво було б дізнатися про мотиви, якими ці козаки керувалися, фактично, міняючи «шило на швайку».

Достатньо рідкісним «цивілізаційним феноменом» слід визнати й взаємини турецького султана та Вселенського православного патріарха, який жив у Стамбулі під повним та постійним захистом султана. Водночас завдяки мирному діалогові кожний отримував те, що бажав [17]. Таким же рідкісним цивілізаційним феноменом можна визнати й входження до кримського пантеону православних святих азіса (святого) Газі Мансур-султана, грека за походженням (Н. Гудзій). А крім цього, пам'ять серед татар ще у XX ст. про православного єпископа Іоанна Готського (VIII ст.), якого полонили завойовники-хазари [18, 84–85].

Цікавий приклад явища «етносоціальної химери», що з'явилося внаслідок міжспільнотних взаємин містить і розповідь мандрівника Ібн-Батути (XIV ст.), котрий побував у Криму. Зокрема він відзначив наступне: «Я побачив церкву, підійшов до неї. Зустрів у ній ченця й на одній зі стін церкви побачив зображення чоловіка арабського, в чалмі, оперезаного мечем і зі списом у руці. Перед ним горіла лампада. Я сказав ченцю: “що це за зображення?” Він відповів: “це зображення пророка Алі”, я здивувався (ще б пак! – К. І.) його відповіді”...». Згодом ще одна цікава деталь: «Місцевість ця, в якій ми зупинилися, належить степові, відомому під ім'ям Дешт-Кіпчак... Один із купців, наших товаришів, відправився до тих в цьому степові, котрі належать до народу, відомому під ім'ям Кіпчаків, – вони християнської віри...» [19, 283]. Останнє повідомлення цікаве тим, що кипчаки (половці) були язичниками або мусульманами, тим більше що в XIV ст. їх у Дешт-і-Кипчак не було фізично. Тому важко сказати, кого ж називали «кипчаками-християнами» кримці в цей час, але чи не переплутав арабський автор слово «кипчак» зі словом «козак»?

Не менш промовистим є і наступний епізод. Так, у середині XVII ст. Е. Челебі згадує в місті Інкермані 200 «домів грецьких невірних і один їхній храм» [11, 80]. Тоді ж, зокрема у 1657 р., московське посольство, відвідавши також це місто, занотувало: «И полоненики-черкасы *старые* сказывали посланникам, что... они в городе Инкермане видели в горе церковь великую и стенное письмо на паперти... И что в церкви [той] образов нет... И в ней де лежит человек во плоти, невидим ничем, в священнических одеждах и до днесь. А лежит в гробе каменном не покрыт и всем виден. Только де татаровя не смеют прикоснуться к нему... Да и татаровя им про того человека сказывали, что лежит из давних лет и влас на главе и на браде иво и он весь бел. *И то де знают они* (татары. – К. І.), *что по нашей вере тот человек свят*» [14, 30].

14. Санин Г.А. Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII в. – М., 1987.
15. Документи російських архівів з історії України. – Львів, 1998. – Т. 1.
16. Апанович О.М. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії (50 – 70-і роки XVII ст.). – К., 1961.
17. Див. зокр.: Шеремет В.И. Становление Османской империи. XIII – XVI вв. // Новая и новейшая история. – 2001. – № 1.
18. Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. – М., 1992.
19. Тизенгаузен. Сборник материалов по истории Золотой Орды. – Т. 1. – СПб., 1884.

Юлія Різник

КАВРАЙСЬКІ СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

Великі люди – від землі, з народного кореня. Це – незвичайні особистості, генії. Такі постаті знаменують собою історію краю та нації. Один із них – Григорій Сковорода. Неповторний Г. Сковорода за свого життя і після смерті стоїть на сторожі морального здоров'я нації, застерігає від зла і кар'єризму, від продажності лицемірства. Він – Апостол свободи. Іван Драч нарід його українським Сократом, а Микола Вінграновський – нашим першим розумом.

Ім'я видатного поета, педагога, богослова, філософа тісно пов'язане з селом Каврай, що на Золотоніщині. Саме тут, у маєтку багатого поміщика Степана Томари, вчителював Г. Сковорода протягом 6 років.

На весну 1753 року Григорій Сковорода мав за плечима 30 років. Саме тоді студент богословських наук, за старанням київського митрополита Тимофія Щербацького, потрапляє у Каврай. Садиба Томар знаходилася на тому місці, де зараз школа [2, 13].

М. Ковалинський, перший біограф Г. Сковороди пише, що “не в далеком расстоянии от Переяслава имел жительство малороссийский знаменитый дворянин, которому потребен был учитель для сына его. Сковорода одобрен был ему от знакомых и приглашен им..., и поручен ему сын в смотрение и науку” [8, 612]. Сковорода умів себе “вести в публице”, – не дарма він прожив стільки часу то в оточенні цариці, то за кордоном, і зрозуміло, що Т. Щербацький вважав його найкращим учнем в академії. Договір, за яким семилітній син поміщика Василь був доручений Сковороді, укладено на один рік. Угода визначала, скільки якого продовольства має одержати учитель за сумлінну працю.

Л. Махновець, дослідник життя Г. Сковороди, вважає, що Сковорода, не маючи ніяких певних засобів до існування, розглядав свою працю в поміщика як тимчасовий підрібок бідних студентів, який давав їм змогу продовжити навчання. Цей підрібок звільняв студентів від принизливої жєбранини – основного засобу їхнього матеріального існування, від якої вони страждали морально, і тому академічне начальство відпускало старших студентів вчителювати [4, 67]. Та з учителюванням у С. Томари Сковороді не пощастило.